

белгилүү күндөргө атайын кийимдерди чеберчилик менен жасагандыгы тастыкталды. Келечек муунга баалуулуктарды жеткирүүдө музейлердеги сакталган экспонаттар аркылуу маалымат берүү менен, кийимдерди жасап көрсөтүүдө устат-шакирт ыкмасы колдонгондугу анык.

Колдонулган адабияттар:

1. **Ташкулова, Ш.Б.** Талаа изилдөө материалдары [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К. Термечикова.- Ош, 2019.
2. **Ташкулова, Ш.Б.** Каляк [Текст] / Ш.Б.Ташкулова. - Ош, 2019.
3. **Иманкулова, А.С.** Кыргыз аялдарынын элдик нукура кийимдеринин конструкциялык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.С.Иманкулова, Бикир к. А. // Известия КГТУ. – Бишкек: КГТУ, 2018.
4. **Ташкулова, Ш.Б.** Одежда кукол женщин как отражение культуры кыргызов-кочевников [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К.Термечикова // Межд. журн. эксперимент. образов. –Москва, 2021. – С.15-19.
5. **Ташкулова, Ш.Б.** Памирлик кыргыздар жана алардын улуттук мурастары [Текст] / Ш.Б.Ташкулова, Б.К.Термечикова // Наука, новые техн.и иннов. Кыргызстана. – Бишкек, 2020.
6. **Айдарова, Ы.** Борбордук Азия маданий мурастары [Текст] / Ы.Айдарова // Көркөм публицистика баяндамалар Борбордук Азия университети. – Бишкек, 2022. – 48 б.
7. Википедия. Ичик // [электронный ресурс] режим доступа: <https://ky.wikipedia.org/wiki/>. – Загл. с экрана.
8. **Ташкулова, Ш.Б.** Философический смысл кыргызских узоров [Текст] / Ш.Б.Ташкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУУ, 2019.- №2.- С. 133-138.
9. **Исраилова, Г.А.** Традиционные головные уборы кыргызов- трансформация и место в современности [Текст] / Г.А.Исраилова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУМУ, 2023.- №1.- С. 66-69.
10. **Ташкулова, Ш.Б.** Наследия характеризующие величие кыргызского народа [Текст] / Ш.Б.Ташкулова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУМУ, 2022.- №3.- С. 79-84.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_108

Поступила в редакцию: 25.10.2023 г.

УДК 93/94

*Абдыкулова Р.А.**доцент Кыргызско-Турецкого университета Манас, Кыргызская Республика*

АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫНЫН НЕГИЗИНДЕ ОСМОН МАМЛЕКЕТИ МЕНЕН КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ОРТОСУНДАГЫ ДИНИЙ БАЙЛАНЫШ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары XIX кылымдагы Кокон хандыгы мезгилинде ажылык сапарга барган элчинин Стамбул аркылуу султанга хандын катын алып барганы тууралуу маалыматка байланышкандыгы каралат. Изилдөөнүн максаты- архив документти которуп, анализдөө, Орто Азиянын тарыхында алган ордун ачып берүү. Изилдөө методдору-архив документти төрт бөлүктөн тургандыктан аларды транскрипциялоо, кыргызчага которуу, анализдөө. Изилдөөнүн жыйынтыгы-Кокон хандыгы мезгилиндеги Осмон мамлекети менен болгон диний байланыштын элчи кызматын аркалагандар өздөрүнүн маселесин чечүүдө кызматтан пайдаланганын байкоого болот. Изилдөөнүн илимий баалуулугу-Кокон хандыгы дооруна таандык жаңы архив булагы болгонунда жатат. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси-архив документин Кыргызстандын 19-кылымдагы тарыхы боюнча булак катары пайдалануу. Изилдөөнүн келечегимындай архив булактарын которуп, тарыхый аспекттен анализдөө.

Негизги сөздөр: Осмон мамлекети; диний байланыш; Орто Азия; султан; Кокон; хан; кат; дин; мураскор; архив документи; ислам.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ С КОКАНДСКИМ ХАНСТВОМ ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ

В данной работе предметом исследования является связь со сведениями о после, совершившем паломничество во времена Коконского ханства XIX века, который доставил письмо султану через Стамбул. Цель исследования – перевести и проанализировать архивный документ, выявить его место в истории Центральной Азии. Методы исследования - архивные документы состоящие из четырех частей и их расшифровка, перевод на кыргызский язык, анализ. Результатом исследования является то, что те, кто служили послами религиозных связей с Османским государством в период Коконского ханства, использовали свое положение для решения собственных проблем. Научная ценность исследования заключается в том, что оно представляет собой новый архивный источник эпохи Коконского ханства. Практическая значимость полученных результатов заключается в использовании архивного документа как источника по истории Кыргызстана XIX века. Будущее исследований – перевод таких архивных источников и анализ их с исторической точки зрения.

Ключевые слова: Османское государство; религиозные отношения; Средняя Азия; султан; Коканд; хан; письмо; религия; наследник; архивные материалы; ислам.

XIX-XX C. RELIGIOUS RELATIONSHIP BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND CENTRAL ASIA KHANATES

The topic of the study is related to the information about the ambassador who went on a pilgrimage during the Kokand Khanate in the 19th century, who took the letter of the Sultan to the Sultan through Istanbul. The purpose of the research is to translate and analyze archive documents. Since the research methods-archive document consists of four parts, they were transcribed, translated into Kyrgyz, and analyzed. The result of the research is that those who served as ambassadors of religious relations with the Ottoman state during the Kokand Khanate period used the position to solve their own problems. The scientific value of the research lies in the fact that it is a new archival source from the era of the Kokand Khanate. The practical significance of the obtained results is the use of the archive document as a source for the history of Kyrgyzstan in the 19th century. The future of research is to translate such archival sources and analyze them from a historical perspective.

Keywords: *Osmonian State; religious relations; Middle Asia; sultan; Kokand; Han; letter; religion; inheritor; archive documents; Islam.*

Киришүү. Тарых сахнасында болжол менен жети жүз жылдай өкүм сүргөн Осмон мамлекети (1299-1923) өзүнүн архив системасын абдан мыкты өздөштүргөн мамлекеттердин катарына кирет. Анда асыресе Йылдыз аталышындагы 19-кылымда курулган архив имаратында ар бир мамлекет менен дипломатиялык байланыштары тууралуу архивдик документтер ирети менен өз мезгилинде таңгакталып, *дентерхане* аталышындагы кутучаларга салынып турулган. Үч материкке чейин жайылган Осмон мамлекетинин көптөгөн өлкөлөр менен байланышын чагылдырган документтер арбын кездешет. Алардын арасында Түркстан хандыктары (Бухара эмирлиги, Кокон, Хива жана Кашгар хандыгы) менен да саясий, экономикалык, диний жана маданий аспектерден дипломатиялык байланыштарды түзүп келгенин байкоого болот. Булардын арасында Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн мураскору катары кабыл алынышынан улам аны менен хандыктар диний байланышын жүргүзүп келгени байкалат. Анда Түркстан мамлекетинин өкүмдарлары мезгил мезгили менен «ыйык аманаттардан» (Мухаммед пайгамбарга тиешелүү өздүк буюмдар) алып туруулары, Мекеге баруучу Орто Азиядагы болочок ажылар Стамбул аркылуу өтүшү жана диний китептердин алынып турулушу буга күбө.

Осмон мамлекети менен Түркстан аймагындагы мамлекеттердин бири болгон Кокон хандыгынын ортосундагы диний байланыш тууралуу маалымат берген архив документи бүгүнкү күндө Стамбул шаарындагы Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивинде аталган мамлекеттин Улуу мажилсинде буйруктар жайгашкан бөлүмдө 9114-номерде сакталып турат [1]. Анда Кокондун ханы-Омор хандын элчиси Мир Курбан (1820-жылы) Стамбулга

баргандыгы тууралуу маалымат кездешет. Аты аталган элчи Хажы Мир Курбан Осмон мамлекетине буга чейин да баргандыгы, мунусунда жеке өзүнүн маселесин чечүү максатында хандыктын атынан баргандыгы маалымдалат. Архив документинен Кокон ханынын Осмон мамлекетине Хажы Мир Курбандын башчылыгында жиберген тобу тууралуу маалымат алууга болот. Бул маселеге байланышкан архив документи төрт башка расмий кагаздан тургандыктан, аны төрт бөлүмгө бөлүп кароого болот. Биринчи бөлүм султан Абдулмежид мезгилинде 1852-жылы Мекеге баруу үчүн Стамбулга келген Кокон элчилеринен Хажы Мир Курбанга, үй-бүлөсүнө жана аны менен бара жаткандарга кем карчын толуктоо үчүн атайын жазылган расмий документ болуп саналат. Экинчи бөлүмдө ушул эле элчилик тууралуу өкүмдардын катчысынын баш вазирликке жазган каты, ал эми үчүнчү бөлүмдө Осмон мамлекетинин мажлисинин маселеге карата чыгарган токтому орун алган. Төртүнчү бөлүмдө болсо Кокон ханынын султанга жазган катынын котормосу жайгашкан.

Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын атында «хажы» сөзүнүн кездешиши Меке шаарына ажылыкка барып келгендигинен улам болсо керек деген тыянакты чыгарууга болот. Архивдик документ боюнча кийинчерээк Хажы Мир Курбан Меке шаарына үй-бүлөсү менен кошо аттанганы маалым болуп турат. Аты аталган киши 1852-жылы 1- августта (хижра 1269 мухаррем айы) Стамбулга келгени жана 9-августтан баштап Меке шаарында болоору көрүнүп турат [2]. Документте буга чейин Хажы Мир Курбандын элчи катары Осмон мамлекетине келип кеткендиги тууралуу да кабар берилет. Султан, ага жана үй-бүлөсүнө 1852-жылы 9-августунан (хижра 1269) баштап күнүнө жүз элүү куруштай (Осмон мамлекетинин акча бирдиги) эки айга төлөнүп берилишин Каржылоо министрлигине буйрук кылган. Эки ай үчүн берилген султандын жардамын (Осмон мамлекетинин тарыхында “падышанын белеги” деп аталат) Мир Курбандын Стамбулдан Мекеге барып, жайгашуусу үчүн материалдык жардам катары кабылдоого болот. Бул маселенин чечилиши үчүн атайын расмий жазуу жазылган жана ал архивдик документ катары күнүбүзгө чейин келип жеткен [3]. Мир Курбан эки мамлекеттин ортосунда элчилик кызматында ишенимге ээ болгон жана алардын пайдасына маселелерди чече алган белгилүү элчи болгон сыяктанат. Мындай көрүнүш же султандын жардамы Орто Азиядан ажылык сапарга чыккандардын баарына бериле бербегени маалым.

Мекеге жол тарткан Кокондун мурунку элчиси Хажы Мир Курбанга Осмон мамлекети эки айлык материалдык жардам берери тууралуу мажлистин чечими чыккан. Анткени расмий жазуу жазылып, чечим чыгып, ал чечим баш вазирликке тапшырылуусун султан буйрук кылган. Бул токтом мажлистин чечими менен 1852-жылы (хижра 1269) бекитилип, ага төрага жана мүчөлөрү колдорун коюшкан. Мажлистин чечимине ылайык кокондук Хажы Мир Курбан буга чейин да Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде Мекеге үй-бүлөсү менен бирге баратканы, мындан улам аты аталган адамга 9-августтан (1852-жыл) баштап ар бир күнгө (эки айлык) акчалай жардам берилиши туурасында расмий документ жазылган.

Кокон ханынын султанга жазган каты Хажы Мир Курбанга материалдык жактан жардам берилишине чоң түрткү болгонунан улам, эки өлкө арасындагы гуманитардык жардам менен бирге диний байланышты да көрүүгө болот. Түркиянын мамлекеттик архивинде Кокон элчиси Хажы Мир Курбан алып келген Кокон өкүмдарынын катынын котормосу сакталып калган. Анда Кокон ханынын султанга болгон сый-урматы ачык көрүнүп, хан Араб халифатынын мураскору-Осмон мамлекетине кулдугу барын билдирип, өзүнүн ызаатын көрсөткөн. Мындан сырткары Кокон ханы Осмон мамлекетинде эшик кызматчысы болсо, өзүн бейиште жүргөндөй сезерин, атүгүл эки дүйнөдө тең ага ыраазы болоорун билдирет. Хажы Мир Курбандын дүйнөнү дүңгүрөткөн өкүмдардын (султан тууралуу сөз болуп жатат) босогосунда

кулдук урган адамдарынын бири болгонун, ага мындай абалдын насип кылганын баяндап келип, аты аталган адамга жардам берип коюусун тартынбастан суранып жатканын билдирет.

Кокон ханынын катынан байкалгандай, анын Осмон империясын саясий жактан алда канча жогору койгондугу жана ага диний жактан араб халифатынын, жалпы эле мусулман дүйнөсүнүн мураскору катары кайрылуусу көңүлдү бурбай койбойт. Мындан Кокон хандыгы менен Осмон империясынын ортосундагы диний байланыштын бекем болгонун көрүүгө болот. Орто Азиялыктардын Мекеге зыяратын уюштурууда Осмон империясы гуманитардык жардам берип турганын жана анын баш аламан түрдө эмес, мамлекеттик саясаттын жана эң башкысы диний саясаттын негизинде болгонун байкоого болот.

Россия мусулмандарынан (хандыктар жоюлуп, Россия империясына караган учур) Мекеге баргандардын саны жылдан жылга өсүп отурган. 1893-жылы Түркстандан баргандардын жалпы саны жети миң беш жүз жетимиш, 1895-жылы беш миң сегиз жүз элүү алты, 1897-жылы беш миң сегиз жүздү түзгөн [4]. Бул жердеги санынын мурунку жылга караганда азалуусуна чума оорусу гана себеп болгон.

Мекеден башка мусулмандардын өз журтунда да ыйык аталган жерлер аз эмес болгон. Орто Азияда байыртадан бери ыйык аталган жерлер ислам дини жайылгандан кийин да өз маанисин жоготкон эмес. Анткени элдин руханий маданияты, каада-салттар, жөрөлгөлөр кылымдар бою калыптанып бекем тамырлашкан. Сулайман тоосу, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд, Манжылы, Кочкор Ата сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара- бара сүрөлөрдү окуй баштап, аларга болгон зыяраттын ислам дини менен синтезделип кеткени байкалат.

Орто Азия аймагында, айрыкча Ферганада ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин көңүлүн буруу, таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары келишсе, хандар өздөрүнүн зоболосун көтөрүүдө пайдаланышкан. Алардан сырткары Мекеге барып келген кээ бир ажылар да жөн жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, өз пайдасына колдонуп келишкен.

Мекеден башка мусулмандардын өз журтунда да ыйык аталган жерлер аз эмес болгон. Орто Азияда байыртадан бери ыйык аталган жерлер ислам дини жайылгандан кийин да өз маанисин жоготкон эмес. Анткени элдин руханий маданияты, каада-салттар, жөрөлгөлөр кылымдар бою калыптанып бекем тамырлашкан. Сулайман тоосу, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд, Манжылы, Кочкор-Ата сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара-бара сүрөлөрдү окуй баштап, аларга болгон зыяраттын ислам дини менен синтезделип кеткени байкалат.

Орто Азия аймагында, айрыкча Ферганада ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин көңүлүн буруу, таасирдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулары келишсе, хандар өздөрүнүн зоболосун көтөрүүдө пайдаланышкан. Алардан сырткары Мекеге барып келген кээ бир ажылар да жөн жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, өз пайдасына колдонуп келишкен.

Жогоруда баяндалган Кокон хандыгынын элчиси Мир Курбандын Мекеге барып, жайгашуусунда хандын жардамынын чоң роль ойногону анын жазган катынан байкалып турат. Пайгамбардын сакалына байланышкан төрт негизги документтин төртүнчүсү Стамбул шаарындагы мамлекеттик архивде сакталып турганын кийинки мезгилдерде чыккан, илим дүйнөсүнө тартууланган архив материалдарынын жыйнагы айгинелейт [5]. Хандын катынын мазмуну боюнча анын ислам динине болгон өзгөчө ишеними, анын мураскору болгон султанга таазими беш убак намаз кылган сайын аны, султанды ойлогонун, ага кулдугу бар экенин баяндап келип, динге ишенген элчиси Ажы Мир Курбандын мындан кийинки жашоосун ошол

ыйык жайда өткөрүүнү каалаган адамга жардам берүү маселесин тартынбастан суранганын баяндайт. Мындан белгилүү болгондой дин факторунун натыйжасында мамлекеттик кызматтардагы хан, шейхүлислам жана элчилер жеке керт башынын кызыкчылыгы үчүн мамлекеттен, башкаруу системасынан, хандан, султандан пайдалана алгандыгы, асыресе макамдарынын натыйжасында материалдык маселелерин чече алгандыгы маалым болду. Буга бир мисал Кокон хандыгында сакалга байланышкан тарыхый окуялар орун алып турган. Алсак, мындай окуя Мадали хандын (Кокон хандыгынын өкүмдары) мезгилине туш келет. Мадали хан өзү динден алыс киши болгон. В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча ал эки жүздүү, аракеч, кумарпоз адам болгон. Ал өзүнүн өгөй энеси (Омор хандын кичи аялы) Падыша айымды сүйүп калган [6]. Албетте мындай журум-турум ислам дининин шарттарына карама -каршы келген.

Жыйынтыктар:

1. Осмон мамлекети 19-кылымда жалпы мусулман дүйнөсүнүн мурасчысы катары таанылгандыктан аталган кылымдарда Түркстан аймагында курулган хандыктар аны менен диний байланышты бекемдегенге аракет кылышкандыгы аныкталды;
2. Осмон мамлекети ислам дүйнөсүнүн мураскору болгондуктан Түркстан (анын ичинде Орто Азия) элдери ажылык сапарын Стамбул аркылуу жүргүзүп келишкендиги белгиленди;
3. Кокон хандыгы менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланышта ажылык сапарларда султандын материалдык жардамы тийгени жана мындай жардамдан хандыктагы жогорку кызматты (элчи, шейхүлислам) аркалагандар пайдалангандыгы аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. ВА. İrade Meclis-i Vala, № 9114 (архив документи)
2. Yücel DAĞLI-Cumhure ÜÇER: Tarih Çevirme Kılavuzu. 24 Ekim 1786-16 Kasım 2077.-Ankara, 1997.- 158 б.
3. Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası).- Ankara, 1992.- 122 б.
4. Бендриков, К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924) [Текст] / К.Е. Бендриков.- Москва, 1960.- 31с.
5. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın. №70.- Ankara, 2004.
6. Наливкин, В. Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.Наливкин.- Казань, 1886.- 133 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_114

Поступила в редакцию: 25.10.2023 г.